

בעזה ש"ת

מתעבות

לחקר תורת הגאונים והקדמונים
וקהילות ישראל במלכות ישמעאל

כרך א • אדר תשפ"ו

מכון
אהלי
קדם

מתנות

לחקר תורת הגאונים והקדמונים
וקהילות ישראל במלכות ישמעאל
כרך א • אדר תשפ"ו

נשיא המערכת

הרה"ג הרב שמועון חי אלוף שליט"א
רב קהילת אהבה ואחוה וקהילת אהל אברהם

חברי המערכת

הרב ישי רונן

הרב דוד יוסף

©

כל הזכויות שמורות
ירושלים 2026

יו"ל ע"י
מכון
אהל
קדם

לכל ענייני הקובץ

kovetzmetivot@gmail.com

מאמרים הערות ותגובות יתקבלו בברכה
ויתפרסמו לפי שיקול דעת העורכים

אחריות תוכן המאמרים

הינה על כותביהם בלבד

עיצוב כריכה ושערים

המעצב

איזמר נתן • 050-2643860

סדר ועימוד

ידידיה כהן 058-321-6699

תמונת הכריכה הקדמית:

היכל בית הכנסת 'בן עזרא' בקהיר

במקורו בית הכנסת של קהילת "אלשאמיין" (בני ארץ ישראל) בו נמצאה הגניזה הקהירית

בתחתית העמוד:

כתר ארס-צובא

תמונת הכריכה האחורית:

אוסף קטעים וכתבי יד שנמצאו בגניזה הקהירית

כתבי היד בכריכה האחורית:

פארסת (רשימת חיבורים) של רב סעדיה גאון

אגרות בכתובת ידם הטהורה של רב האי גאון, הרמב"ם, רבינו אברהם בן הרמב"ם

קולופון לפירוש רב האי גאון לחגיגה בכתובת ידו הטהורה של רב אביתר גאון ארץ-ישראל

תמונות כתבי היד באדיבות ספריית האוניברסיטה בקיימברידג'

תוכן העניינים

- 7 דברי פתיחה וברכה ממז"ר הרב"ג ר' שמעון חי אלוף שליט"א
11 מבוא

♦ גנוזות ♦

- 31 ספר 'דיוקי המקרא' לר' יהודה אבן בלעם - פירוש ספר שמואל
הרב ישי רונן
43 קטעים חדשים מספר "המספיק לעובדי השם" - בענין לימוד החכמות ובענין
בינויי עם ישראל
הרב דוד יוסף
69 אוריין תליתאי - השלמות לשלוש פרשיות החסרות בפירוש התורה
לרבנו אברהם בן הרמב"ם
הרב משה מיימון

♦ ספונות ♦

- 91 פרקי מבוא לספר הלכות גדולות, וההדרה של תחילת הלכות כתובות
הרב ידידיה כהן
115 פרקי מבוא לתפסיר רס"ג לתורה, וההדרת הקדמותיו וחתימתו לתפסיר
הרב ישי רונן ♦ הרב דוד יוסף
171 רשימת תאריכי פטירה מזמן הגאונים
הרב יהודה זייבלד
175 נוסח העמידה לחול של קהילת המוסתערבים בדמשק
הרב אהרן גבאי

תוכן העניינים

♦ חקר ועיון ♦

- 195 לתולדות הפולמוס בין רב סעדיה גאון לרב אהרון בר מאיר
הרב אברהם דשט
- 221 הלכה, פולמוס, ורטוריקה בכתבי רמב"ם ורבי יוסף טוב עלם
הרב הלל נובצקי
- 271 דעת הרמב"ם בענין השגחה פרטית על עם ישראל ויחסו לאוה"ע [חלק א]
הרב דודון רונן
- 299 בית הכנסת העתיק בדמויה כמקום "ההתבודדות השלמה" של חסידי מצרים
הרב יהודה זייבלד

♦ הלכה ומנהג ♦

- 327 מסורות וקבלות קדומות של בני בבל ומקורן בתורת הגאונים והקדמונים [חלק א]
הרב שמואל יואל סופר
- 381 ברכות מאוחרות לחתימת התלמוד ונוסחאות מחודשות
הרב משה ש. שבת
- 471 בירור מנהגי קשירת הציצית בתורת הגאונים, חכמי המזרח, ושאר חכמי ישראל
הקדמונים
הרב עמנואל מולקנדוב

בית הכנסת העתיק בדמוה כמקום "ההתבודדות השלמה" של חסידי מצרים

בכפר דמוה, לא הרחק מפסטאט, שכן בית כנסת עתיק. המסורת המקומית טענה שהוא נבנה זמן לא רב אחרי חורבן הבית, על המקום שבו נהג משה רבינו להתפלל. הוא הפך למוקד עליה לרגל בשני מועדים בשנה, ז' באדר וחג השבועות. מחקר הגניזה חשף זיקות רבות של משפחת הרמב"ם למקום. גיסו רבי ישעיה היה נאמן ההקדש, והרמב"ם עצמו, רבי אברהם בנו ורבי דוד נכדו, היו מעורבים עמוקות בניהולו.

להלן יתפרסמו תעודות שטרם פורסמו, וייבחנו מחדש תעודות שפורסמו. ניתוח זה יעלה תמונה לפיה בית הכנסת שימש בשאר ימות השנה במקום התבודדותם מחוץ לעיר, "התבודדות שלמה", של החסידים ממשפחת רבי ישעיה, הרמב"ם ורבי חננאל בן שמואל, שבאו כולם זה עם זה בקשרי חיתון. בכך תוצע גם אפשרות לסיבת חיבור המאמר על היין על ידי רבי ישעיה. להצעה זו תוקדם סקירה על מצב המחקר אודות בית הכנסת בדמוה, מקומו והפעילות שבו, כרקע לחידוש המוצע לראותו כמרכז להתבודדות חסידית-יהודית.

1. בית הכנסת בדמוה - היסטוריה וגיאוגרפיה

בית הכנסת בכפר דמוה, הנמצא מספר קילומטרים דרומית-מערבית לפוסטאט על גדת הנילוס המערבית¹, היה ככל הנראה המקום הקדוש החשוב ביותר ליהודי מצרים בימי הביניים². המתחם היה מוקף חומה וכלל שני מבני תפילה - האחד פתוח לשמיים לימות הקיץ והשני מקורה לימות החורף³. בחצר המתחם היה גן ובו עצים ודקלים, ובאר עגולה עם גלגל מים⁴.

1 המיקום המדויק ידוע מתיאורי הגיאוגרפים הערביים ומתוך מגילת פירנצה. ראו: ר' צרפתי, מגילת פירנצה; ייצוג מוקדם של המסורת החזונית של תיאור המקומות הקדושים, ע"ד, ת"א 2016, עמ' 35-36, על הקשר המיסטי בין המקום לבין הנילוס הסמוך, המתואר משום כך כמוקף על ידי הנהר היוצא מעדן.

2 אל-מקריזי מתאר כ"המקום הגדול ביותר לתפילה השייך ליהודים במצרים", כדלהלן.

3 מבנה זה היה אופייני לבתי כנסת במזרח, כפי שמתואר ע"י צרפתי, הנ"ל הערה 1, עמ' 29-30.

4 כך מתאר אבו צאלח (1173), כרוניקן ארמני: Abū l-Makārim, The Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighboring Countries Attributed to Abū Ṣāliḥ the Armenian, ed. and trans. by Basil Thomas Alfred Evetts, Oxford: Clarendon Press, 1895, pp. 196. המקור הערבי שם, עמ' 180.

אל-מקריזי, היסטוריון מצרי סוני שחי בתקופה הממלוכית (1364-1442), מתאר כך את המקום⁵:

בית הכנסת של דמוה הוא המקום הגדול ביותר לתפילה השייך ליהודים במצרים. היהודים כולם מסכימים שזהו המקום אליו פרש משה בן עמרם כאשר שלח את המסרים לפרעה [ובו נשאר כל זמן שהיה במצרים, מהזמן שבא ממדיין עד שיצא ממצרים עם בני ישראל]. היהודים מאמינים שהמבנה הנוכחי הוקם כארבעים שנה לאחר החורבן השני של בית המקדש על ידי טיטוס, שהיה יותר מחמש מאות שנה לפני הופעת האסלאם.

בחצר בית הכנסת יש עץ זנזלכת (מין של שיטה)⁶, גבוה במיוחד, שלפי המוסכם עליהם קיים מימי משה. הם אומרים שמשה נטע את מטהו במקום זה, והאל גרם לעץ הזה לצמוח שם, והוא מעולם לא חדל מלשאת ענפים פורחים, גזעו מגיע עד השמים, יפה בשווייו ועבה לכל אורכו, עד שאל-מלך אל-אשרף שעבאן אבן חוסיין הקים את המדרסה שלו מתחת למצודה. הוא שמע על יופיו של העץ הזה וציווה לכרות אותו לצורכי בנייה. אנשיו באו לעשות את מה שניצטוו; והנה לפתע, הוא נהפך והתעקם והפך להיות דבר מכוער למראה. אז הם עזבו אותו, וכך הוא נשאר זמן מה. מוסכם שכאשר פעם יהודי ויהודיה חטאו בניאוף תחתיו, הענפים החלו להשתלשל למטה והעלים לנבול. אז הוא התייבש, עד שלא נשאר עליו עלה ירוק אחד. וכך הוא נשאר עד היום הזה.

חג מיוחד נחוג בבית כנסת זה, שבו היהודים עולים לרגל יחד עם בני ביתם בחג השבועות בחודש סיוון. הם עושים זאת במקום לעשות את החג' לירושלים.

5 אל-מקריזי, אלמואעט' ואלאעתבאר בד'כר אלח'טט ואלאאת'אר, II, עמ' 464. דברי אל-מקריזי הובאו ותורגמו על ידי Richard J. H. Gottheil, An Eleventh-Century Document concerning a Cairo Synagogue, JQR XIX (Apr. 1917), pp. 503. להלן בפנים תרגום שלהם לעברית.

6 בכתב היד של אלמקריזי מופיע *زيزلخت*, אך כיון שלא מוכרת מילה כזו, הביא גוטהייל מדברי ד"ר אברהם שלום יהודה שהציע לתקן בתיקון דומה פונטית: *زيزلخت*, והסביר שהוא סוג של שיטה. יוער, שזיהוי הנזלזכת כעץ של שיטה מופיע במילונו של דווי בשמו של אדולף בושר (Adolphe Bucher), מזרחן צרפתי מהמאה ה-19: עץ השיטה - "סנט" (בו תרגם רס"ג בכל מקום בתפסיר את "עצי שטים"). זיהוי זה שונה מהזיהוי המוכר עם אזדרכת, ושגתה בכך צרפתי, הנ"ל הערה 1, עמ' 31. אלסנט מזהה עם כלל זני האקציה (Acacia). הסוג כולל 1,300 מינים הידועים כיום, מתוכם 960 מינים מקוריים לאוסטרליה. המינים כוללים עצים ושיחים. השימושים הכלכליים של השיטה מגוונים - למזון, לרפואה ולתעשייה. חלק מהמינים רעילים ומתאפיינים בקוצים ארוכים. גזע העץ משמש לעתים קרובות לכוורות דבורים, ובעבר שימש גם לקירוי בתים. הגומי הערבי מופק מזנים שונים שלו. במצרים נפוצה השיטה הנילוטית (Acacia nilotica) והיא הייתה בעלת חשיבות רבה במצרים העתיקה. לפי המסורת שבמדרש נתחומא (תרומה ט), יעקב אבינו נטע את עצי השיטה הללו ברדתו למצרים וצוה את בניו ליטלם עמהם כשיצאו ממצרים לצורך בניית המשכן.

בכתביו על הקופטים, אל-מקריזי מוסיף פרטים נוספים:

המנזר של דמוה בגיזה ידוע גם כ'דמוה אל-סבע'. הוא קשור לשמותיהם של קוסמס ודמיאן. זהו מנזר נעים. הנוצרים חושבים שאחד מחכמיהם בשם סבע חי בדמוה; ושבת הכנסת דמוה, שהוא כעת בבעלות היהודים, היה [בעבר] מנזר נוצרי. היהודים קנו אותו מהנוצרים בתקופה שבה האחרונים היו במצוקה.

תיעוד קדום ובו ציור של המקום, מתאר אותו כמבנה פתוח אשר כלל חצר מרכזית שבצדדיה היו "היכלות" - חללים מקומרים דמויי קפלה עם ספסלי אבן למתפללים. בצד המזרחי היה ההיכל הראשי ובו ארון הקודש, וממולו בימה מוגבהת עם מדרגות⁷. בנוסף היו במתחם חדרי מגורים לאירוח עולי הרגל⁸, וחדר מיוחד שיוחס לאליהו הנביא⁹.

כאמור, בחצר בית הכנסת עמד עץ שיטה (זנזלכת) גבוה במיוחד, שלפי המסורת העממית נבט ממטהו של משה רבינו¹⁰. העץ נחשב קדוש ויוחסו לו סגולות ריפוי - שריפת ענפיו נחשבה כמרפאת מקדחת¹¹.

המקום היה אתר עלייה לרגל מרכזי, במיוחד בשני מועדים: בז' באדר - יום הולדתו ופטירתו של משה רבינו, ובחג השבועות¹². העלייה לרגל אורגנה על ידי הנגידים, נכדיו של הרמב"ם, שהיו שולחים שליחים להודיע על כך בכל ערי מצרים¹³. המקום הפך

7 תיאור של המבנה מופיע במגילת פירנצה. לניתוח התיאור ראו צרפתי, הנ"ל הערה 1, עמ' 40-25.

8 אבו צאלח מצייין את קיום "מגורים עבורם". ראו להלן, הערה 28, לדיון בשאלה אם מדובר בחדרי אירוח לעולי הרגל או בחדרי מגורים למתבודדים במקום.

9 מוזכר במגילת פירנצה ובעדויות נוסעים מהמאה ה-15. ראו צרפתי, הנ"ל הערה 1, עמ' 37-36.

10 מסורת זו מוזכרת על ידי אל-מקריזי, כאמור, ועל ידי הבאים אחריו. מחבר מגילת פירנצה מפקפק בה וכותב: וכפי דברי רבותינו ז"ל אינו אמת, כי זה אילן היה בימי משה, והיה יפה ומדשה, והיה עומד. גם ב"רשימת יתגדל" נאמר שמשה רבינו היה מתפלל בצילו, ומכאן שכבר גדל והסתעף לפניו, ולא פרח ממטהו. ראו צרפתי, הנ"ל הערה 1, עמ' 31.

11 מסורת זו מתועדת במגילת פירנצה, הנ"ל הערה 1, עמ' 31, ותואמת מנהגים דומים שתיעד תאופיק כנעאן במקומות קדושים. ראו מאמרו 'קברי קדושים מוסלמים בארץ ישראל', אריאל 118-117, עמ' 23, ובאותו קובץ, במאמר 'עצים ואגדות וקברי קדושים', עמ' 147, ומאמרים נוספים בקובץ.

12 לפי ר"י סמברי, ביום ז' באדר היו צמים ומתפללים, וביום ח' באדר היו עושים משתה ושמחה.

13 ר"י סמברי שימר את נוסח אחד המכתבים ששלחו הנגידים, בערבית: האד'ה אל מוכתבה מן באבנה אלסעיד אלא תאגר רישיד ואל תאגר אלאסכנדריא אננא קאדמנא ב[כ]ירית אללה תע' ועזמנא עלה אלחוצ'ור לכינסיית אלדמוהיין סבעה פי אדר פטירת אדוננו משה רבינו ע"ה. 'לד'אלך תחצ'ור אנפסכום פיל אוואן אל מסעוד ונאכד עליכום ג'איית אלתאכיד, ואל סלאם עלא אלאומה ישראלית. ממנו אלפקיר פלוני, ופלוני, ופלוני. ותרגומו: ההוראה הזאת מבית דינו המאושר אל עיר הנמל רשיד ואל עיר הנמל אלכסנדריה. הרינו באים בחסד האל יתעלה ומשביעים אנו אתכם להגיע אל בית הכנסת של אל דמוה בשבעה באדר פטירת אדוננו משה רבנו ע"ה. לפיכך תבואו אתם במועד המאושר. ואנו מחזקים בתכלית החוזק. ושלוש על האומה

למוקד עליה לרגל להמון רב וחוגג. למרות הסכנות בדרך מצד בדואים ושוודדים, המוני יהודים המשיכו לעלות למקום. ר' יוסף אבן כספי, שנסע למצרים בשנת 5-1314, כדי לפגוש את צאצאי הרמב"ם¹⁴, ביקר במקום ומספר ש"הוא מקום מקודש לעמנו אשר שם, ושם חוגגים בעשרת ימי תשובה שלנו"¹⁵.

יש לקשור את אוירת ההילולות במקום, לעובדה שרבי ישעיהו הלוי בן מישאל, גיסו של הרמב"ם, חיבר חיבור מיוחד על היין, שבחו וחסרונותיו, כפי שהתגלה לאחרונה¹⁶. יש להציע, מתוך זהירות והסתייגות בשל חוסר ביסוס מספק, שהחיבור נכתב לבקשת מי שביקש הדרכה אודות הדרך הנכונה בצריכתו. יתכן שגם חיבור זה נכתב על רקע כנסת דמוה. כדרכן של הילולות, היתה גוברת השכרות במהלכן, עד שהתקנה הראשונה מסדרת התקנות שנתקנו על ידי חכמי מצרים לצורך שמירת טוהר המחנה בעליה לרגל לדמוה, אוסרת על הוללות¹⁷. דפוס זה חוזר בהילולות אחרות, במקומות וזמנים אחרים¹⁸. המצדדים בו טענו מן הסתם טענות שונות בשבח היין, והחסידיים שוכני המקום התנגדו לו, לפי דרכם¹⁹, ומכך עלה הצורך בבירור יסודי של הסוגיה על כל צדדיה.

הישראלית מאתנו, העני פלוני ופלוני. ראו דברי יוסף לרבי יוסף סמברי, מהדורת שטובר, יד בן צבי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 160-159.

14 באותה עת חיו במצרים רבי אברהם הנגיד (השני) ובנו רבי יהושע הנגיד, כפי שכותב אבן כספי: ירדתי מצרים בית מדרשו של הרב הגדול המורה השלם, ומצאתי שם זרעו זרע קדש, דור רביעי ובניהם חמישי, כולם צדיקים אבל לא היו מתעסקים בחכמות, וגם בכל המורה לא היה שם חכמים (ספר המוסר, מהדורת לאסט, בתוך עשרה כלי כסף, ב, פרעסבורג תרס"ג, עמ' 60). לניתוח הפיסקה ומשמעותה ראו: ר' בן-שלום, 'יומן המסע למזרח של יוסף אבן כספי (שלא נכתב)', פעמים 124 (תש"ע), עמ' 19-20. את הגדרתם כ"צדיקים" מפרש בן-שלום כמכוונת לדרך החסידות המיסטית החסידית, שאפיינה את הענף המשפחתי המימוני מאז ימי הרמב"ם.

15 אבן כספי, טירת כסף, מהדורת לאסט, משנה כסף א, פרסבורג תרס"ה, עמ' 139. גם במצרך לכסף, הנ"ל, משנה כסף ב, קרקוב תרס"ו, עמ' 7-156, כותב אבן כספי שבמקום זה "חוגגים שם היהודים אשר בכל הארצות ההם", מה שמרחיב את היקף העליה לרגל, אך אינו כותב את המועד שבו היו עולים לחגוג.

16 Seewald, Y., Rabbi Isaiah HaLevi ben Misha'el: The Rambam's Brother-in-Law and His Two Works, Cambridge University Library, Fragment of the Month: January 2025; הנ"ל, 'מאמר היין לרבי ישעיה ב"ר מישאל החסיד', בית אהרן וישראל רלז (שבט-אדר תשפ"ה), עמ' ה-טו. לזיהוי של רבי מישאל זה, כגיסו של הרמב"ם ולא כחותנו-זקנו, ראו הנ"ל, 'יחס משפחת חותנו של הרמב"ם ורבי ישעיה בן מישאל החסיד', תולדות, 7 בדצמבר 2024.

17 התקנות השתמרו בגניזה הקהירית, T-S J 20.117, ופורסמו על ידי ר' שמחה אסף, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 160-162; קרמר, Kramer, A Jewish cult of the Saints in Fatimid Egypt, in L'Egypte Fatimide: Son art et son histoire. Actes du colloque organisé à Paris les 28, 29, et 30 mai 1998, ed. by Marianne Barrucand (Paris: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 1998-1999, pp. 584-5), בליווי הערות מקיפות.

18 רבי משה באסולה, מסעות ארץ ישראל, ירושלים תרצ"ט, עמ' 83, מעתיק לוח תקנות ירושלמי, שאחת מתקנותיו היא: "שלא ילכו שתויי יין להתפלל לרמה מקום שמואל ע"ה, וכל זמן שיעמדו שם לא ישתו יין, וזה נעשה כי היו הולכים אנשים ונשים ושותים ומשתכרים, וגדרו בו משום חשש עברה".

19 ראה המספיק לעובדי ה', מהדורת דנה, מהדורה מתוקנת, ר"ג תש"פ, עמ' 315.

2. בית הכנסת בדמוה כמקום התבודדות חסידית

בית הכנסת בדמוה זכה לתיאור נרחב במסמכי הגניזה הקהירית. תיעוד זה מצביע על פריחה משמעותית של המקום החל מתקופת הרמב"ם במחצית השנייה של המאה ה-12, פריחה הדורשת הסבר. המחקר המקובל, בהובלתם של גויטיין וקרמר, ראה בתופעה זו ביטוי להתעוררות דתית עממית של יהדות מצרים, שהתבטאה בעליות רגל המוניות ("זיארה") ובהילולות שחרגו מגדרי ההלכה המקובלת²⁰. לפי גישה זו, המנהיגות הרבנית, ובראשה הרמב"ם ובנו ר' אברהם, נאלצה להגיב לתופעה ולנסות להכילה במסגרת הלכתית מבוקרת²¹.

ואולם, עיון מדוקדק במקורות מציע תמונה שונה בתכלית. נראה כי דווקא הרמב"ם, בנו ר' אברהם, וצאצאיהם שכיהנו כנגידים, הם שפעלו באופן יזום ונמרץ לחידוש פריחתו של בית הכנסת בדמוה. הם עודדו את העלייה לרגל למקום באמצעות מכתבי התעוררות ששלחו. התמסרות יוצאת דופן זו של משפחת הרמב"ם למקום מעוררת תמיהה: מה ראו מנהיגים אלה, שנודעו בהתנגדותם לפולחן עממי, לטפח דווקא את המקום הזה? התשובה, כפי שיוצע להלן, טמונה בתפקידו של בית הכנסת בדמוה כמרכז להתבודדות חסידית-יהודית שהתפתחה בחוגם של הרמב"ם וצאצאיו.

הופעתן של תנועות מיסטיות-אסקטיות בעולם האסלאמי במאה התשיעית לספירה סימנה את ראשיתה של הצופיות המוסלמית. תנועות אלו, שראשיתן בחבורות של סגפנים שביקשו להתקרב לאל דרך פרישות והתבודדות, התפתחו במהרה לכדי זרם דתי-רוחני מגובש. הצופים המוסלמים ראו בהתבודדות, בתפילה ובהתרחקות מחיי החומר דרך להשגת קרבת האל וידיעתו הישירה. במצרים, העדות הראשונה לפעילות צופית היא משנת 815, אז פעלה בה חבורה של סגפנים בהנהגתו של עבד אל-רחמן א-צופי.

במאה ה-12 וה-13, תחת שלטון בית איוב, זכתה הצופיות המוסלמית לפריחה מיוחדת במצרים. השפעתו של ההוגה המוסלמי אבו חאמד אלגזאלי (1055-1111), שיצר סינתזה בין האורתודוקסיה המוסלמית לבין הצופיות, הפכה דומיננטית בתקופה זו. חיבורו "אחיא עלום אל-דין" (החייאת מדעי הדת) היווה מודל להגות דתית המשלבת הלכה, תיאולוגיה ומיסטיקה.

²⁰ גויטיין רואה את תחיית בית הכנסת בדמוה בתקופת הרמב"ם ובנו כקשורה להתעוררות הדתית הכללית של יהדות מצרים, שהונעה על ידי תורתו ותיקוניו של הרמב"ם ועל ידי החסידות של בנו רבי אברהם. ראו Goitein, S. D., *A Mediterranean Society: The Jewish Communities in the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, V (1988), pp.22-3.

²¹ לפי מחקרו של קרמר, הנ"ל הערה 17, עמ' 579-601.

בתקופה זו החלה להתפתח במצרים תופעה ייחודית של חסידות יהודית, שהיו לה מאפיינים דומים לצופיות. בראש תנועה זו עמדו משפחות אלת'קה, חמיו של הרמב"ם, ומשפחת מימון - הרמב"ם (1138-1204) ובנו ר' אברהם (1186-1237). אף שהרמב"ם עצמו לא נודע כמושפע מזרם זה, יש הטוענים כי לקראת סוף ימיו התקרב לעמדות אלו²², ולאחרונה הוצע לראות במכתב הראשון הידוע ממנו, אותו כתב בגיל 26, מכתב נדרים חסידי²³. בנו, ר' אברהם, הפך למייסדה המובהק של החסידות היהודית במצרים, אך לא הוא התחיל בה: משפחת אבי אמו, רבי מישאל בן ישעיה אלשיך' אלת'קה, ומשפחת אבי אשתו, רבי חננאל בן שמואל, נמנו מכבר על חברי החסידות היהודית.

ר' אברהם בן הרמב"ם, שירש את משרת "ראיס אל-יהוד" (ראש היהודים) מאביו בגיל 19, עמד בראש חוג חסידים בעיר פוסטאט והנהיג - בהתכתבות - חוג דומה באלכסנדריה. בחיבורו העיקרי "כפאית אל-עאבדין" (המספיק לעובדי ה'), שנכתב בערבית-יהודית, פיתח משנה סדורה המשלבת בין המסורת הרבנית לבין רעיונות והנהגות חסידיות. הוא ראה בצופיות המוסלמית המשך ישיר למנהגיהם של נביאי ישראל וחסידים קדמונים, שנשתכחו במהלך הגלות.

חוג החסידים של ר' אברהם כלל קבוצה של מתבודדים שהקפידו על אורח חיים סגפני, ריבוי תפילות והשתחויות, והתרחקות מחיי החומר. חברי החוג נהגו להתכנס לתפילה ולימוד בדרכם החסידית. פעילות זו עוררה התנגדות בקרב חלקים מהקהילה היהודית, שראו בה סטייה מהמסורת וחיקוי של מנהגי המוסלמים.

למרות ההתנגדות, המשיכה המסורת החסידית-יהודית להתקיים במצרים דרך צאצאיו של ר' אברהם. בנו ר' עובדיה (1228-1265) ונכדו ר' דוד (1222-1300) המשיכו בדרכו, ורבי דוד בן רבי יהושע בן רבי דוד (1409-1335 בערך), אחרון הנגידים למשפחת הרמב"ם, היה פעיל בכתובת ספרות חסידית ענפה. עם זאת, השפעתה של תנועה זו על היהדות הרבנית נותרה מוגבלת, בין השאר בשל התחזקותה של הקבלה שהגיעה ממערב.

גישתו של ר' אברהם בן הרמב"ם להתבודדות חסידית באה לידי ביטוי מפורש בחיבורו "המספיק לעובדי ה'". בפרק העוסק בהנהגות ההתבודדות, הוא מתווה היררכיה ברורה של מרחבי התבודדות: המקום האידיאלי, לשיטתו, הוא אתר קבוע מחוץ לעיר, המאפשר ניתוק מוחלט מהמולת החיים העירוניים. רק כאשר אין אפשרות להגיע

22 על זיקתו של הרמב"ם לצופיות ראו השל, 'ההאמין הרמב"ם שזכה לנבואה', ספר היוכל לכבוד לוי גינצבורג, ניו יורק, תש"ו, עמ' קפו, הערה 167a. הנושא נידון מאז בעשרות מאמרים מחקריים. ראו לאחרונה: ט' ורטמן, 'וכבר ידעת ההפרש שבין אוהב וחושק: דירוג רגשי האהבה אצל רמב"ם ומקורו אצל אלע'זאלי', תרביץ פז (תשפ"ה) עמ' 66-37, ובהפניות שבעמוד 38 הערה 2.

23 אלחנן ריינר, כהרף עין, הוצאת בלימה, ירושלים-ברלין תשפ"ה, עמ' 84-11.

למקום שכזה, מציע ר' אברהם חלופה משנית של התבודדות בחדר מבודד בתוך העיר. וכך הוא כותב בספרו²⁴:

וההתבודדות השלמה בעזיבת הערים וההתבודדות במדבר והישימון וההרים וכדומה, באו ממנה דברים במסורות הנביאים ותלמידיהם כמו שנעיר עליו או נזכיר בו. נאמר שהמפורסם ממה שנמסר, אף על פי שלא נאמר במפורש בכתוב, שזו הייתה דרכו של חנוך, ושתקופת הליכתו שנאמר בה "ויתהלך חנוך את האלוהים" וגו' הייתה רובה נדודים והתנתקות. ומן המפורש, באברהם אבינו עליו השלום... ויצחק אבינו עליו השלום נאמר בו במפורש דרך זו: "ויצא יצחק לשוח בשדה"... ולא עסקו האבות ותלמידיהם מבניהם ההולכים בדרכם ברעיית הצאן מבין שאר העיסוקים, אלא בגלל מה שנלווה אליה מההתבודדות במקומות הרעייה וההתנתקות מהערים. הלוא יתבונן המתבונן במצב יעקב אבינו... ואדון הנביאים, משה עבד ה' ושלוחו, היה רועה צאן, "ומשה היה רועה את צאן יתרו חותנו", מתבודד במדבר בזמן הרעייה, "וינהג את הצאן אחר המדבר ויבוא אל הר האלוהים חורבה". ולא היה זה מפני שחסרו מרעים סביב מדיין, אלא להשתקע בהליכת ההתבודדות הפנימית. וניתנה לו בכך ה"הגעה"²⁵ שלא יבין אותה כפי שהיא אלא הוא עליו השלום...

ואליהו ואלישע היו נבדלים להתבודדות בהר הכרמל ברבים מזמניהם, כפי שברור מן הכתובים... ובני הנביאים כולם השתמשו בהתבודדות במקומות המנותקים, אצל קבר רחל, ובבית אל, וביריחו, ועל הירדן, כפי שמתברר מן הכתובים למי שמתבונן בהם.

ואשר להתבודדות בבתיים ובמקומות עבודת ה' וכדומה, הראשון שהתמיד בכך במה שנכתב הוא יעקב אבינו: "ויעקב איש תם יושב אוהלים". ומהתבודדותו באוהלים עבר להתבודדותו במדבר בזמן המסע... ויהושע עליו השלום היה מתמיד בהתבודדות השלמה בהר בזמן מסויים, וברוב הזמן, הקרוב לתמידות, באוהל מועד... ושמואל עליו השלום נהג בהתבודדות במשכן שילה... ואליהו נהג בהתבודדות בעלייתו... וכן אלישע בעליית השונמית...

נשאלת השאלה: מהו המקום האידיאלי, מחוץ לפוסטאט, שבו קיימו בני חוגו של רבי אברהם בן הרמב"ם את ארחות ההתבודדות?

24 מתוך מהדורת יהודה זייבלד, מורה הדרך, ניו יורק תשפ"ו, עמ' קנט-קסד.

25 ה"הגעה" - וצול - היא התכלית המבוקשת בדרך ההתעלות החסידית, בסופה של הדרך מרובת התחנות.

נראה שבית הכנסת בדמוה, הוא המקום שבו נהגו להתבודד חברי החוג החסידי של ר' אברהם בן הרמב"ם. המבנה השוכן במרחק לא רב מהעיר היהודית המרכזית במצרים, פוסטאט, שימש לא רק כמקום תפילה, אלא גם כמרחב להתבודדות ולהנהגות רוחניות.

התבוננות בדפוסי הפעילות של משפחת הרמב"ם בדמוה מגלה תבונה מנהיגותית יוצאת דופן. בעוד שהמקום שימש להם ולחוגם כמרכז להתבודדות חסידית, הם השכילו לרתום את המשיכה העממית למקום ואת הנטייה לערוך בו מסעות "זיארה" לטובת ביסוסו הכלכלי. בשני מועדי העלייה לרגל העיקריים - ז' באדר, יום הולדתו ופטירתו של משה רבינו, וחג השבועות - נהגו ההמונים לנדוד נדרים ונדבות להחזקת המקום. נדבות אלו, שכללו שמן למאור, כספים לתחזוקה שוטפת ותרומות אחרות, הבטיחו את קיומו השוטף של המקום לאורך כל השנה. כך נוצרה מערכת סימביוטית: העלייה ההמונית לרגל סיפקה את התשתית הכלכלית שאפשרה את קיומו של המקום כמרכז להתבודדות חסידית בשאר ימות השנה.

ישנן מספר ראיות נסיבתיות התומכות בהצעה שבית הכנסת בדמוה מקום התבודדות לחסידים היהודיים ממשפחת הרמב"ם ומחותניו:

1. המסורת ההיסטורית הבסיסית. לפי המסורת שמביא אלמקריזי והובאה לעיל, המקום היה מקום התבודדותו הקבוע של משה רבינו "כל זמן שהיה במצרים, מהזמן שבא ממדיין עד שיצא ממצרים"²⁶. מסורת זו מבססת את המקום כאתר היסטורי להתבודדות ממושכת²⁷.

2. המבנה הפיזי המותאם להתבודדות. עדות מזמנו של הרמב"ם מספרת שבמתחם היו חדרי מגורים שאפשרו שהייה ממושכת²⁸. קיומם של מגורים קבועים במקום

²⁶ הובא על ידי גוטהייל, הנ"ל הערה 2.

²⁷ גם אבו צאלח, הנ"ל הערה 4, כותב שמשה רבינו היה מגיע למקום באופן חוזר, מתפלל וישן שם. בתרגומו של Evetts, המצוטט גם על ידי גוטהייל, נאמר שמשה רבינו היה מבקר שם, אך במקור הערבי נאמר שמשה רבינו "כאן יחצר" שהיא פעולה חוזרת, כלומר "היה מגיע" או "היה נוכח", בניגוד לביקור קצר המתבטא במילה "زار".

²⁸ אבו צאלח, הנ"ל הערה 4, בתרגומו של Evetts, המצוטט גם על ידי גוטהייל, הביטוי הוא "lodgings" שמשמעותו חדר מגורים להשכרה או מקום לינה. אך במקור הערבי (א67): "وللجهود بهذه الناحية معبد و عليه سور دائر و به منازل لهم و يستأن فيه أخشاب و نخيل و ينزر ساقية دائر و بين طائفة الرابنين و القرائين فيه مناز عات بسبب وقت السراج و ذكر أن موسى النبي أيام فرعون كان يحضر إلى هذا المكان و يصلي فيه و ينام فيه". בתרגום לעברית: "דמוה - כאן נמצאת הכנסייה של קוסמס ודמיאן, האחים ואמם, שחודשה על ידי השייח' אבו סעיד, הסופר, שהיה חבר בדיואן אל-מכאתב. לידה יש גן המכיל באר עם גלגל מים על הדרך הראשית. ליהודים יש באזור זה בית כנסת מוקף חומה, שבתוכו יש מגורים עבורם, וגן שבו עצים ודקלים, ובאר עגולה עם גלגל מים. כאן התרחשו מחלוקות בין הכתות של הרבניים והקראים בנוגע להדלקת נרות [שבת]. נאמר שהנביא משה, בימי פרעה, ביקר במקום זה, והתפלל בו וישן בו". המילה המתארת את הבתים היא "מנזל", שמשמעותה הבסיסית היא מקום מגורים או בית. בהקשר היסטורי ובספרות ערבית קלאסית, המילה "منزل" בדרך כלל מתייחסת לבית

המרוחק ומבודד מהעיר ומכל ישוב יהודי קבוע²⁹, מצביע על אפשרות להתבודדות ממושכת³⁰. בנוסף, במקום היה חדר מיוחד המיוחס לאלהו הנביא³¹, שדמותו היא דמות מרכזית במסורת החסידית היהודית. רבי אברהם בן הרמב"ם מזכיר את אלהו הנביא בספרו "המספיק לעובדי ה'" כמודל להתבודדות וחיי פרישות³², וגילוי אלהו הוא מהמדרגות העליונות של גילוי הנפש במסגרת ההליכה בדרך החסידות של חסידי מצרים³³.

3. הקשר המשפחתי והמוסדי. הקשר העמוק של משפחת הרמב"ם למקום מתבטא בעובדות הבאות: רבי ישעיה הלוי, גיסו של הרמב"ם, היה אחראי על ההקדשות של בית הכנסת, במינויו של הנגיד שמואל בן חנניה³⁴; איגרת שכתב הרמב"ם ועוסקת בהנחיות

מגורים קבוע, להבדיל מ "فندق" שהוא פונדק/מלון, "خان" שהוא ח'אן/אכסניה לעובדי אורח, ו"مضافة" או "نزل" שהוא אכסניה/בית הארחה. נראה אם כן שהכוונה היא לבתי מגורים קבועים של הקהילה היהודית באותו אזור, ולא לאכסניות או מקומות לינה ארעיים.

29 כפי שהעלה קרמר, הנ"ל הערה 17, עמ' 595, העולים למקום נדרשו להגן על עצמם באמצעים שונים מפני התנפלויות של הבדואים, בשל היותו מבודד ומרוחק מישוב יהודי.

30 השווה למנהגי ההתבודדות של החסידים במקומות מיוחדים מחוץ לישוב, המתוארים במורה נבוכים (א, ח), בספר ה"המספיק", פרק ההתבודדויות, המצוטט לעיל, ולמעשה בכל הספרות החסידית-יהודית.

31 כנ"ל הערה 9.

32 המספיק לעובדי ה', פרק הפרישות והפרק על המאבק הפנימי, בהקשרים שונים: איחור מועד הנישואין, (המספיק, על הפרישות, בתוך: מורה הדרך, ניו יורק תשפ"ו, עמ' עה, וראה שם עמ' קיג), לבישת מלבושי צמר מינימליים (שם), הפרק על המאבק הפנימי, עמ' קיא), ההתבודדות מחוץ לישוב (שם), הפרק על ההתבודדויות, עמ' קסא; מאמר הברכה פרק יט, מהדורת יהודה זייבלד, בתוך: מורה הדרך, הנ"ל, עמ' רפז) ובעליית הגג בתוך היישוב (המספיק שם, עמ' קסג), וגילוי הוא גילוי הקרוב להגעה הנבואית (המספיק שם, עמ' קעו, בנוגע להתגלות אלהו לרבי שמעון בר יוחאי ובנו).

33 ראו רבי דוד הנגיד, דרך החסידות, ניו יורק תשפ"ג, פרק ד, עמ' יג-יד, על גילוי אלהו כרמז לדבקות הנפש במקור מחצבתה.

34 קטע הגניזה קיימברידג' T-S 16.63, Moshe Gil, Documents of the Jewish Pious Foundations, Leiden, 1976. pp. 261. המסמך מתאר את מינויו של רבי ישעיה הלוי כנאמן ההקדש של בית הכנסת בדמוה וכל הקשור לו, על ידי הנגיד שמואל בן חנניה ושאר הדיינים, והוא מעיד על המסמך המקורי שהיה בידו של רבי אברהם בן הרמב"ם ואבד, ושחזור שלו מצוי בידו של רבי דוד בנו. קרמר, הנ"ל הערה 17, עמ' 594-593, ומ"ע פרידמן, 'תלונה לסלטאן על ר' אברהם בן הרמב"ם', ציון, פא (תשעו), עמ' 378, הערה 256, מניחים גם כן שהכוונה לגיסו של הרמב"ם ולא לסב-אשתו. קרמר מוכיח את זיקתו של גיסו של הרמב"ם, מכך שרבי אברהם הלוי בן יחיא, שחכר את בית הכנסת על פי הסכמתו של רבי ישעיה הלוי בן מישאל, הוא נמנע מכתבו של הרמב"ם שבו הוא שולח לו ארבעים דרהם ומורה לו להשתמש בחלק מהסכום לפינוי האשפה בדמוה ולקחת לעצמו שני דרהם ליום עבור התיקונים שיעשה. המכתב נמצא בקטע הגניזה קיימברידג' T-S 10J20.5 ופורסם ע"י ש"ד גויטיין, Autograph of Maimonides and the letter to him from his sister Miriam, תרביץ, לב (תשכג), עמ' 8-184; שילת, אגרות הרמב"ם, עמודים רמב-רמה. אלא שבאגרת אין מוזכר שמה של הנמנע ולא שם הכפר דמוה, כך שאין בכך הוכחה חלוטה שרבי ישעיה אחראי ההקדש בדמוה היה בן-דורו של הרמב"ם. כך גם בנוגע למסמך הנוסף שמביא קרמר, טיוטת החלטה שהתקיימה בבית דינו של הרמב"ם בנוכחות הדיינים והזקנים, המתחייבים לגבות את מס הג'זיא עבור אותו אברהם לשם תיקונים ופינוי אשפה, שהשתמרה בקטע הגניזה Documents of the Jewish pious Oxford: MS heb. f.56/59 - MS heb. f.56/61 ופורסמה על ידי גיל,

לניהול נכס ציבורי ובנייתו והחכרת בוסתן הסמוך לו - מתייחסת לדעת החוקרים לניהול בית הכנסת בדמוה והאחוזה הסמוכה לו³⁵; רבי אברהם בן הרמב"ם היה מעורב באופנים שונים בניהול המקום והשתמש בו להכרזות ציבוריות³⁶; רבי עובדיה בן רבי אברהם בן הרמב"ם נפטר במקום³⁷; רבי אברהם ובנו רבי דוד היו מעורבים בפולמוס על השליטה בתרומות למקום³⁸, והיו מעורבים בגביית התרומות שנדרו המבקרים במקום לצורך החזקתו³⁹.

4. ההנהגות החסידיות במקום. התקנות המגבילות את הריקודים במקום עשויים להצביע על הנהגות חסידיות שנהגו בו. קרמר משער, שההכאות, מחיאות הכפים והריקודים, שהיו נהוגים בימי החגיגות במקום ומזכרים לאיסור בתקנות זקני פוסטאט, לא היו קרנבל המוני, אלא טקסים צופיים שבהם המתפללים מזמרים את שם ה', חוזרים עליו שוב ושוב, ורוקדים בהתלהטות הרוח תוך שהם מוחאים כפיים למקצבים מוזיקליים⁴⁰.

foundations from the Cairo Geniza, 1976, pp. 350. גם כאן לא מוזכר קשר לדמוה, ושמו של אברהם אינו מפורש.

35 קטע הגניזה קיימברידג' T-S 10J 20 (5), פורסם עם תצלום ותרגום עברי על ידי ש"ד גויטיין, תרביץ לב (תשכג), עמ' 184, ותיקונים שם, עמ' 299, וכרך לד (תשכה), עמ' 195; אגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' רמב-רמה. אלשיך אלוותיק, ממועין המכתב, מופיע במכתבים נוספים שבהם מבקש ממנו הרמב"ם להיפגש עמו ביום השבת, ואם אי אפשר - אחריו, ולפי ההשערה מטרת הפגישה היתה דיונים אודות ניהול הקדש בית הכנסת בדמוה. למהדורה של אחד המכתבים הללו ראו אגרות הרמב"ם, שילת, עמ' תשל-א-תשלג; וראו מ"ע פרידמן, 'עיונים בתרומת הגניזה לחקר הרמב"ם', בתוך: הרמב"ם וגניזת קהיר, ירושלים תשפ"ד, עמ' 229-230.

36 רבי אברהם בן הרמב"ם מתועד כתורם צדקה לטובת בית הכנסת, כדואג לקודקס תנ"ך שיהיה במקום וצרכים אחרים שלו. הוא גם הכריז על איסורים בבית כנסת זה והשתמש בו להכרזות קהילתיות חשובות (קרמר, הנ"ל הערה 17, עמ' 596).

37 דברי יוסף, לרבי יוסף סמברי, הנ"ל הערה 13, עמ' 160-158. הוא אינו מזכיר את הנסיבות שבהן נפטר שם רבי עובדיה, ולכן אין סיבה להניח שהדבר אירע במהלך זיארה, כדבריו המוקדמים של אלחנן ריינר, עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל, ע"ד, ירושלים תשמ"ח, עמ' 219, הערה 6. ניתן להניח שהוא נפטר במהלך התבודדותו הקבועה במקום.

38 פרידמן, הנ"ל הערה 34, עמ' 379-377.

39 פרידמן, הנ"ל הערה 34.

40 קרמר, הנ"ל הערה 17, עמ' 586. על הנהגה כזו בחסידות היהודית, ראו דרך החסידות לרבי דוד הנגיד, פרק יח, מהדורת יהודה זייבלד, בתוך: מורה הדרך, ניו יורק תשפ"ו, עמ' שעה-שעו, המזכיר את ה"סאמע" שהיא הקשבה לבתי שיר ותנועות לא רצוניות הפורצות מאליהן, אך ללא תנועות מחול מסוגנות ומסתחררות; ואת ה"דכר", שהיא חזרה חוזרת ונשנית על שם האל או על תכונותיו, אך בעוד הצופים שרו את הדכר בקול רם, בקצב הולך וגובר, כדי להגיע למצב של טראנס ולשחרר את עצמם מהמחשבות היומיומיות, רבי דוד אינו מזכיר את הריקוד: "הזכרת האהוב ושנון שם המלך הקדוש היא מבעירה את אש התשוקה בלבבות החושקים, ובה נעזרות הלבבות להשגת הסודות הנסתרים והאורות האהובים".

הקשר העמוק של משפחת הרמב"ם לבית הכנסת בדמוה חורג מעבר למעמדם הרשמי כנגידי מצרים, תפקיד שהקנה להם אמנם סמכות כללית על ההקדשות. העובדה שנדרשו לחזק את זיקתם למקום באמצעות הוכחת מינויו של קרובם, רבי ישעיה הלוי, כנאמן ההקדש, מלמדת שמעמדם כנגידים לבדו לא הספיק להבטיח את שליטתם במקום. דווקא מינויו של רבי ישעיה הוא שביסס את זכויותיהם על בית הכנסת.

תעודת החכרה שאושרה בידי רבי ישעיה הלוי בן רבי מישאל, גיסו של הרמב"ם⁴¹, חושפת פרט חשוב: השטח הסמוך לבית הכנסת, הכולל פרדס ובאר מים חיים, נרכש והוקדש על ידו באופן אישי. פעולה זו מציגה דפוס פעולה של מנהיג רוחני המשקיע מהונו הפרטי בהרחבת המתחם הקדוש, הן לצורך חיזוק בסיסו הכלכלי והן להעצמת קדושתו - שכן באר זו ניזונה ממי הנילוס, הנתפסים כנובעים מגן עדן. מעמדו של רבי ישעיה כ"שר הנכבד פאר החסידים", כפי שהוא מתואר במסמכי הגניזה, מרמז שפיתוח המקום היה חלק מתכנית רחבה יותר, של יצירת מרכז להתבודדות חסידית הרחק מהמולת פוסטאט. יורשיו, ובראשם רבי אברהם בן הרמב"ם ובניו, המשיכו במסורת זו של טיפוח המקום, תוך שהם משלבים בין עידוד העלייה ההמונית לרגל ("זיאה") לבין שמירה קפדנית על הנדרים והנדבות שהוקדשו למקום.

פרט נוסף העולה מתוך התבוננות באיגרת ההחכרה, הוא הזכרתם של "אנשי בית הכנסת" שיקבלו תועלת מההחכרה, משכנותם בבניין למי שמתאים⁴². התועלת המדוברת, לה דאגו הממונים על המקום, עשויה להיות בתחומים שונים. בהגנה ואבטחה - נוכחות של שכנים קבועים בסביבה יכולה לספק שמירה עקיפה על המתבודדים ורכושם, במיוחד אם מדובר באזור מבודד; בתמיכה לוגיסטית - החוכרים יכולים לסייע בהספקת מזון ומצרכים בסיסיים, מה שיאפשר למתבודדים לשבת על התורה ועל העבודה מבלי להצטרך לצאת תכופות לעיר; בהכנסה קבועה - דמי החכירה יכולים לשמש לתחזוקת בית הכנסת ולתמיכה בלומדים; ובסינון מבקרים - נוכחות של שכנים קבועים וידועים עשויה למנוע הפרעות מאקראיות מצד זרים או מבקרים לא רצויים.

41 קטע הגניזה T-S 10J4.11 שימר איגרת העוסקת בהחכרת בית הכנסת בדמוה בהסכמת העומד בראשו, "מרנו ורבנו זקינינו וגדולינו ישעיהו הלוי החכם הנבון בר כבוד גדולת קדושת שרינו וגדולינו חשובינו מישאל החכם והנבון זכר צדיק לברכה". תעודה זו פורסמה על ידי ר"ש אסף, הנ"ל הערה 17, עמ' 157. המשפטים הנוגעים לענייננו הם: אלדי' כאן אקדשהא כבוד גדולת קדושת מרנו ורבנו זקינינו וגדולינו ישעיהו הלוי החכם הנבון בר כבוד גדולת קדושת שרינו וגדולינו חשובינו מישאל החכם והנבון זכר צדיק לברכה. ופעלנא דלך ורצינא בה למא פיה מן אלחט ולמצלחה לאנס אלכניסה ולמגאורתהא בלעמארה למן יצלח. בתרגום לעברית: אשר הקדיש אותה כבוד גדולת קדושת מורנו ורבנו זקינינו וגדולינו ישעיהו הלוי החכם הנבון בן כבוד גדולת קדושת שרינו וגדולינו חשובינו מישאל החכם והנבון זכר צדיק לברכה. ועשינו זאת והסכמנו לכך בגלל מה שיש בו מן הטוב, ולטובת חברת [באי] בית הכנסת, ולשכנותה בבניין למי שמתאים.

מיקומו הגיאוגרפי של בית הכנסת בדמוה מילא תפקיד מכריע בהתפתחותו כמרכז להתבודדות חסידית. המרחק המדוד מפוסטאט - מספר קילומטרים בלבד - יצר איזון אידיאלי. מחד, ריחוק מספק מהמולת העיר כדי לאפשר התבודדות אמיתית, ומאידך, קרבה מספקת המאפשרת למתבודדים לשמור על קשר עם הקהילה ולטפל בענייניהם העירוניים בעת הצורך. מיקום זה תואם את העיקרון שהתווה רבי אברהם בן הרמב"ם ב"המספיק לעובדי ה'", לפיו ההתבודדות האידיאלית מחייבת מקום קבוע מחוץ לעיר.

המסורות העממיות שנקשרו במקום שירתו תכלית כפולה. מצד אחד, הקישור למשה רבינו ולתפילותיו במקום משך אליו המוני יהודים, שתרומותיהם ונדריהם סיפקו את הבסיס הכלכלי להחזקת המקום. מצד שני, מסורות אלו העניקו למקום עומק היסטורי כאתר התבודדות קדום, המשכיל להציג את ההתבודדות החסידית כהמשך ישיר למסורת נבואית עתיקה. בכך השתלבה המסורת העממית עם התפיסה החסידית של רבי אברהם בן הרמב"ם, שתיאר את החסידות הצופית כחידוש של דרכי הנביאים שנשתכחו.

התשתית הפיזית של המקום תמכה אף היא בתפקודו הכפול. עץ השיטה העתיק והאגדות שנקשרו בו משכו מבקרים והעצימו את קדושת המקום בעיני ההמון, בעוד שהבאר העגולה, שמימיה ניזונו מהנילוס, הבטיחה אספקת מים שוטפת למתבודדים ששהו במקום תקופות ממושכות. כך נוצרה מערכת משולבת שבה המשיכה העממית למקום והתשתית הפיזית שלו אפשרו את קיומו כמרכז להתבודדות חסידית.

3. רבי חננאל בן שמואל כראש חוג חסידי היושב בבית הכנסת בדמוה

סיוע נוסף להיות בית הכנסת בדמוה מקום התבודדות חסידית, עולה מניתוח מספר מקורות, חלקן נעלמו מן העין וחלקן פורשו בחוסר דיוק, ועיון חוזר ומדקדק בהן מעלה מתוכן עדויות על קיומו של חוג חסידי-יהודי בראשותו של רבי חננאל בן שמואל, חותנו של ראב"ם, שקבע את מקום התבודדותו בבית הכנסת בדמוה.

קרמר, שחקר את צדדיו השונים של בית הכנסת בדמוה, איתר תעודה שתיאר כ"מכתב מרתק שנכתב בתקופה כזו עוסק בביקור תפילה קצר. כותב המכתב שהה בדמוה אולי לשם מדיטציה בבידודות כמו חסידים מוסלמים"⁴³.

בדיקת כתב היד מגלה שכותב המכתב אינו אחר מרבי חננאל בן שמואל, חמיו של רבי אברהם בן הרמב"ם, המוכר לנו מכתבותיו הרבות בגניזה⁴⁴. במכתב נזכר רבי יוסף

43 קרמר, הנ"ל הערה 17, עמ' 595-596: A fascinating letter written during such a period concerns a brief devotional visit. The writer of the letter sojourned at Dammuh perhaps for solitary meditation like Muslim pietists.

44 כפי שאישר לי גם אמיר אשור, במכתב מתאריך 4.11.2024.

הלוי שם יחד עם אחיו (ששמו מופיע בשורה הראשונה שלא השתמרה), ויתכן שהוא רבי יוסף הלוי בן רבי ישעיה בן רבי מישאל, ואחיו הרמוז בו הוא שלמה⁴⁵. בכך נקשר המכתב למשפחות החסידים הידועים לנו מחוגו של הרמב"ם.

להלן מתפרסם המכתב במלואו לראשונה. המכתב מעיד על כך שכותבו, רבי חננאל בר שמואל, שהה ממושכות בדמוה, הגיע לפוסטאט כדי להזהיר את אנשי העיר מלבוא לדמוה בגלל הסכנה שנכרכה בכך באותה עת, וניסה אך נכשל להניא את בנו של הנמען, הנכבד אבו אלחסן, מלבוא עמו לדמוה. בסופו של דבר הוא הגיע עמו, והם התפללו שם בציבור תפילת הודיה על החלמתו מהמחלה שחלה בה, והם גם נשארו ללון שם לילה. עם זאת יש לסייג בשלב זה את השערתו של קרמר, לפיה שהותו של הכותב בדמוה היתה לשם התבודדות חסידית. במכתב אין רמז לכך, אלא שהדברים מסתברים.

להלן תעתיק המכתב, שהשתמר בקטע הגניזה קיימברידג' T-S 8J15.5⁴⁶:

ואסאלך תסאל ען סלאם ... ומן כגק
מור"ר יוסף הלוי הנכבד ש"צ ויוכיח שנים
רבות נעימות וטובות. וקצרת נהאר אמס
יום אלאנתין אן אראה לאסלם עליה לס
אגדה וכאן אכתר דכולי אלי מצר לכי אן
אסלם עלי אצחאבי ואקארבי לכי אן לא
יתכלף ואחד מנהם יגי אלי תם, לאנני
אקלק מן הדא כתר.

פלמא אגתמעת באלולד אלעזיו
אלשיך אבו אלחסן וגדתה מתחרך
ללדואר אלי דמוה קלת לה פהאנא קד
קית להנא ומא לי רואח אלי תם קצד מני
לאן לא יתחרך אלי תם מן גהתי. פקאל לי
מגאיבא אנא כנת קד אנכאתב אלגמעח
אלמאציה אלרואח וליס הו לדאלך
ובלילה אנני מע עלמי אלען אנך הנא
האנא רואח אלי תם פחרצת בה לאן יקעד
פלם יקבל וכאן קולי לה אנני מא

[אבקשך לשאול בשלום] כבוד גדולת קדושת
מרנא ורבנא יוסף הלוי הנכבד שומרו צורו, ויזכה⁴⁷
שנים רבות נעימות וטובות. התכוונתי אתמול, יום
שני, לראותו ולשלום בשלומי אך לא מצאתיו.
עיקר כניסתי לפסטאט הייתה כדי לשלום על חברי
וקרובי, כדי שאף אחד מהם לא יבוא לשם [לדמוה],
כי אני מודאג מזה מאוד.

כשפגשתי את הבן היקר השיח' אבו אל-חסן,
מצאתי אותו מתכוון ללכת לדמוה. אמרתי לו: "הנה
אני כבר פה ואין לי צורך ללכת לשם" – התכוונתי
שלא ילך לשם בגללי. אך הוא ענה לי בתגובה: "אני
כבר התכתבתי בשבוע שעבר על ההליכה ולא
בשביל זה [בגללך], ובאמת, למרות שאני יודע
עכשיו שאתה כאן, אני הולך לשם". הפצרתי בו
שיישאר אך הוא לא הסכים. אמרתי לו שאני לא

45 כפי שהם מוזכרים בתעודה שפורסמה על ידי ש"ד גויטיין, 'רבנו אברהם בן הרמב"ם וחוגו החסידי', תרביץ לג (תשכ"ד), עמ' 181, מקטע הגניזה T-S K 15.68.

46 בסריקת פרויקט הגניזה של פרידברג המכתב מופיע בסדר הפוך: recto לפני verso.

47 לפי הצעת מ"ע פרידמן (במכתב לכותב המאמר) יש לקרוא "ויזכיה" (=ויזכהו), ולפי עיון מחודש נראה שכך אמנם הוא, אף שהיו"ד שאחרי הוו"ו נתטשטשה בכתב היד.

ארוח קצדת בדלך מגאלטתה חתי לא ירוח פלמא פהמת מנה אנה קד עוס עלי אלרואח אלי תם מאשי חלפת באלשריעה אנה מא ירוח אלי תם מאשי פאעוד אכלמה טאל מא חיית תם חלפת אנה מא ירוח אלא מעי פי אלמרכב פראח מעי אלי תם פי אלמרכב ווצלנא סאלמין.

וכנא תם עשרה וצלניא בצבור עלי מא גרה בה אלעאכה והו פי עאפיה ואללה תע' עאלם אלסראיר ואלמטלע עלי אלצמאיר מא אשתקיתה אן יכון מגיה אלי תם ואנא ותם תקיה מן אן ינסב חרכתה ובטאלתה להם או אני אנא סבב דלך.

ובאלגמלה אנה עוס עלי אלקעאד נהאר אליום ואללילה ויגי יום אלארבעא וחרצת מעה כתיר פי אן יגי נהאר אליום ולם יפעל פלא תטן אלחצרה אנני אהמלת ולא גפלת ולא פרטת פאשתהי אן תכון טייב אלנפס ולא תחשוב לי עון פתאתם פי תם איצאן לא תשגל קלבך עליה פאני מא אכליה יגי [אן] [על הגליין:] מצר ושלומך ירבה.

הולך – התכוונתי בכך לרמות אותו כדי שלא ילך. כשהבנתי ממנו שהוא [ע"ב] החליט ללכת לשם ברגל, נשבעתי בתורה שהוא לא ילך לשם ברגל. חזרתי לדבר איתו זמן רב, ואז נשבעתי שהוא לא ילך אלא איתי בסירה. הלך איתי לשם בסירה והגענו בשלום.

היינו שם עשרה⁴⁸ והתפללנו במניין על המחלה שקרתה לו ועל שהבריא. ואלוהים יודע הנסתרות ורואה הצפונות – לא רציתי שיבוא לשם, ואני חששתי שם שתיוחס התנהגותו ובטלנותו להם⁴⁹ או שאהיה אני הסיבה לכך.

בסך הכל הוא החליט להישאר היום והלילה ולבוא ביום רביעי. הפצרתי בו מאוד שיבוא היום אך הוא לא עשה כן. אל תחשוב כבודך שהתשלתי או התעלמתי או הזנחתי. אני מקווה שתהיה טוב לב ולא תחשוב לי עון. תישאר בשם [בדמוה] גם כן, אל תדאג לו כי אני לא⁵⁰ אתן לו לבוא [ברגל/לבדן] עד לפסטאט. ושלומך ירבה.

קרמר לא הציג את שיקוליו להכרעתו שמדובר במישהו שהיה מתבודד בדמוה התבודדות חסידית, אך נראה שמדובר במי ששוהה שהיית קבע בדמוה ו"נכנס" לעיר פוסטאט מעת לעת, ותלמידים צעירים באים אליו לדמוה. מכתב זה מצטרף למכתב נוסף הקשור לרבי חננאל בן שמואל, שכבר פורסם ונידון במחקר⁵¹. מכתב זה נכתב על ידי אדם שביקר בדמוה, והוא כותב אותו ל"הנדיב" – השורה הראשונה נשמטה – וגויטיין

48 מכך נראה שבדרך כלל לא שהו שם עשרה אנשים, אך כן היו שוהים שם במנין קרוב לכך.

49 היינו לשוהים בדמוה.

50 קרמר תרגם את הסיום להיפך, כשהוא מתעלם מהמילה "מא": אני אדאג שהוא יבוא לפסטאט.

51 גויטיין, בספרו A Mediterranean society: the Jewish communities of the Arab world as portrayed in the documents of the Cairo Geniza Vol: 1, pp. 67, 407, 422, 484, ובמאמרו שבהערה הבאה; א' אשתור, תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים, ג, תש"ל, עמ' 49-52. מכתב זה מתוארך: קצ"ה. יש לו שתי השלמות אפשריות: אשתור השלים את'קצ"ה לשטרות, היא שנת 1284. גויטיין השלים [תת]קצ"ה לבריא, היא שנת 1235. רחב"ש חי בין השנים 1175 בערך – 1250 בערך, כך שיש להשלים כדברי גויטיין.

השלים, לפי מקורות אחרים והשימוש ב"סיידנא", שהוא כינויו הרווח של ר' שמואל אביו של רבי חננאל, והזכרתו בברכת המתים, "תנצבה", מלמדת שנמען המכתב הוא בנו, רבי חננאל⁵². זה דבר המכתב:

[אל רבי חננאל בן שמואל] הנדיב
תנצבה אדאם אללה עזה ורוח סרה
וכפאה כל מחדור וינהי שדה שוקה
אליה ואפתכארה פי הדה אלאיאם
אלדי כאן בהא ענדכם פי דמוה ת"י
ומא כאן לי פרגה וראדך דכול
אלמלך אללה יגעל פי דכולה כירה.

וקד ערפת סידנא אן אלוצט
אלקטן פי אלמצפי והו עלא רואג
ויצלך עלא אלעיד וכדלך
אלמעאמתין ואלערצי ואלחסב יפעל
לך פיה ערפני אן כאן תרידה אכתב
לאן ירפעה ואן תריד שי ערפני איש
הו לאלא נסיר שי ויכון ענדי גיר ומא
יכון לסידנא בה חאגה.

ובעד הדא מא ... ין פלא תכלגני
ולא תקול לי אנא מלתום הדא לש..
.. לקד וגהי כגל ואן גית נעמל מא פי
נפסי מא תמכ[נת]

ואלחכים אלריס אבן אלמנצור
וואלדה וואולאדה ואלשיך אבו אלפרג
אתם סלאם כתב י"ו יום בעומר.

קצה ווצל מרכב מן מרשיליה לה
כ"ה יום ופיה מוסא אלרקיק תערפה
ואכבר באן אצחאבנא ידומו אלמגי
גמאעה אן כבירה עצימה פאללה יכפי
שרהם והו כבר אכד ולא שך אנה צחית
ומן אסעה אלא סנה ושהרין פרג.

[מאת... אל רבי חננאל בן שמואל] הנדיב⁵³ תנצב"ה,
יתמיד ה' את יקרו וישמח את רוחו, ויצילהו מכל פגע
וסכנה. והוא מודיע לו על עוצמת געגועיו אליו והיזכרו
בימים אלה שהיה אצלכם בדמוה, תיבנה ותיכונן. ולא
היתה לי שהות או הזדמנות, וכניסת המלך מנעה זאת
ממך. האל ישים בכניסתו ברכה וטוב.

וכבר הודעתי לאדוננו שהכותנה האמצעית במכבש
והיא נמכרת היטב ותגיע אליך לפני החג, וכך גם שני סוגי
הבד והרוחב והחשבון – תואיל להודיעני אם אתה רוצה
בו, אכתוב שירימו אותו, ואם תרצה משהו הודיעני מה
הוא, שלא נשאר דבר ויהיה אצלי אחר ולא יהיה
לאדוננו בו צורך.

ואחרי זה מה [יש להוסיף], אז אל תביישני ואל תאמר
לי אני מחויב לזה לש... .., כי פני מתביישות, ואם באתי
לעשות מה שבנפשי לא יכולתי [לעשות].

והרופא הראש [הרב] בן אל-מנצור ואביו ובניו
והשיח' אבו אל-פרג' [מוסריס] שלום מלא. נכתב ביום
ט"ז בעומר.

סיפור: הגיעה אוניה ממרסיי לפני 25 ימים ובה מוסא
אל-רקיק שאתה מכיר, והודיע שחברינו מתכוונים לבוא
קבוצה גדולה ועצומה – האל יגן מפני רעתם. וזו ידיעה
בטוחה ואין ספק שהיא נכונה, ומעכשיו עד שנה וחודשיים
תהיה הקלה.

52 קטע הגניזה קיימברידג' T-S Ar.54.66. ראו ש"ד גויטיין, 'ר' חננאל מחותנו של הרמב"ם', תרביץ 1 (תשמא), עמ' 383-4.

53 זהו תוארו הקבוע של ר' שמואל אביו של רחב"ש. ראו מ"ע פרידמן, 'משפחת אבן אלאמשאטי, בית מחותני הרמב"ם', ציון, סט (תשס"ד), עמ' 285, וספר הודו ג, עמ' 56, הערה 122.

ולא תכלגני מן אלאדעיה ותנוב ען
אלממלוך פי כדמה אלמפתי ותם
תרקב לי מנה אלדעא וקד ערפת
סידנא פי כתאב גיר הדא אן יקבץ
סידנא מן אלשיך אבו סעד סתין
דרהם סודא עשרה ען יעקוב מנהא
ואלבקיה מן כצתי תצרף פי עמארה
דמוה חראם בפצלך ושלום.

ואל תשכח אותי בתפילותיך, ותייצג את העבד
בשירות המופת⁵⁴ ותבקש עבורי ממנו תפילה. וכבר
הודעתי לאדוננו במכתב אחר שיקבל אדוננו מהשיח'
אבו סעד שישים דרהם שחורים, עשרה מהם בעבור יעקב
והשאר מחלקי, יוצאו לבניית [בית הכנסת] בדמוה, והם
הקדש. בחסדך ושלום.

הכותב משתף את רבי חננאל, שהוא מתכבד בימים שבהם היה יחד עמו בבית הכנסת
בדמוה תיבנה ותיכונן, ימים מלאי תוכן רוחני שבהם לא חווה ריקנות⁵⁵. האיגרת
מסתיימת בהעברת תרומה של חמישים דרהם לבית כנסת דמוה. גם מכתב זה מלמד על
שהותו הקבועה יחסית של רבי חננאל בן שמואל החסיד בדמוה.

מכתבים אלו מציגים תמונה לפיה רבי חננאל עמד בראש חוג תלמידים שישב בבית
הכנסת העתיק בדמוה⁵⁶. יתכן כמובן שהם עסקו בלימוד המקרא והתלמוד, שגם בו יצר
רבי חננאל יצירה נרחבת: פירוש לתורה המתבסס על מדרשי ההלכה, פירושים
למסכתות התלמוד, ועוד. אבל נראה שלשם כך הוא לא היה מרחיק לשבת בדמוה⁵⁷. סביר
לחבר את התיעודים הללו למה שנרקם ומתברר: בית הכנסת בדמוה שימש להתבודדות
חסידית, בראשותו של רבי חננאל.

54 רבי אברהם בן הרמב"ם.

55 גויטיין כותב שהדבר אירע בחג השבועות, ואין זכר לכך במכתב; הוא גם כותב שהכותב מדגיש את הכבוד
שהיה לו אז, אך גם זאת לא נכתב, אלא: "ואפתכארה פי הד'ה אלאיאם אלד'י כאן בהא ענדהם פי דמוה ת"ו",
שתרגמו: "והתכבדותי באותם ימים שהייתי בהם אצלם בדמוה תיבנה ותיכונן", ונראה ש"אפתכאר" מתייחס
להערכת הזכות הרוחנית והכבוד האמיתי שבשהייה במקום קדוש זה בחברת אנשים קדושים, ובפרט
למשמעות החסידית, הקושרת בין הכבוד לבין החכמה (ראו פירוש רבי דוד הנגיד לתפילה).

56 דברים אלו עומדים בניגוד להנחה שרבי חננאל עמד בראשות בית כנסת אלאמאשטי באלמחלה אלכובר,ה
הנמצאת גם היא בלב הדלתה, אך היא מרוחקת יותר ממאה ק"מ מקהיר. ראו R. J. W. Jefferson, *The Cairo Geniza and the Age of Discovery in Egypt*, pp. 176. בית הכנסת עמד על תילו עוד לפני מאה שנים, וכיום
הוא חרב. השערה זו, ככל שידי מגעת, נובעת מכך שבית הכנסת שבעיר זו נקרא "אלאמאשטי" כשם המשפחה
המשוער של רבי חננאל בר שמואל, כפי ששיער גויטיין והשערתו התקבלה ללא סייג על ידי הבאים אחריו,
אך מלבד שאין בכך די כדי ליצור זיקה בין רחב"ש לבית הכנסת, במקום אחר פקפקתי גם בכך שזהו שם
משפחתו, ראו: גנוזות הרמב"ם ובית מדרשו - שבת ועירובין, ירושלים תשפ"א, מבוא, עמ' ב, הערה יא. גם אם
נקבל שזה היה שם משפחתו, אין סיבה להניח שישב בבית כנסת זה, ששמו ניתן לו על שם מייסדו על ידי הרב
חיים אל-אמשאטי, שהיגר ממדינות המגרב למצרים ושכן באזור המכונה "סוק אל-לבן" (סוק החלב) בעיר
אלמחלה אלכובר.

57 ודאי שלא ניתן לתאר את ההתכנסות בדמוה כ"שיבה", שכן ישיבה, כצורתה המקובלת בזמנם או בזמנינו, לא
התקיימה במצרים באותה עת.

כותב המכתב השני מוסיף ש"חברינו" מוסיפים לבוא ממרשיליה שבצרפת, קבוצה גדולה ועצומה, "וה' ימנע מהם צרה". ניתן לקרוא את המשפט הזה בהקשר הנוכחי כך: קבוצה גדולה של חברים לחסידות מגיעים ממרשיליה, להתבודד גם הם בבית הכנסת בדמוה, והוא מקווה שה' ימנע מהם את צרות הבדואים המתנכלים הבאים לדמוה.

לאור מה שהתברר על מעמדו של רבי חננאל כראש חוג חסידי בדמוה, מקבלת גם האיגרת הראשונה שנידונה לעיל משמעות חדשה. המפגש בין רבי חננאל לאבו אלחסן מתפרש כעת כניסיונו של צעיר להצטרף לחבורת המתבודדים בדמוה. אולם באותה תקופה נתרבו הסכנות בדרכים, עד כדי כך שרבי חננאל עצמו נאלץ להגיע לפוסטאט בספינה - דרך יקרה יותר אך בטוחה - כדי להזהיר את תלמידיו בעיר שלא יפקדו את המקום בתקופה הקרובה. אביו של אבו אלחסן אסר על בנו להגיע בנסיבות אלו לדמוה, אך הבן התעלם מן האיסור והגיע בכל זאת. האב, שכעס על רבי חננאל שאפשר זאת, לא ידע שרבי חננאל דווקא ניסה למנוע את בואו של הבן, באומרו לו שאין טעם להגיע לדמוה כאשר ראש החבורה נמצא בפוסטאט. משהתעקש הבן, לא נותרה לרבי חננאל ברירה אלא ללוותו בדרך הבטוחה, בספינה ולא ברגל⁵⁸. כך יכול היה להבטיח לאב הכועס שלא יניח לבן לשוב לדרכו לבדו או ברגל, אלא רק בדרך המובטחת יותר.

עמידתו של רבי חננאל בראש חוג חסידי בדמוה הולמת את הידוע במחקר על אישיותו. כפי שהראה גייטיין, השפעתו של רבי חננאל על התפתחות החוג החסידי במצרים חרגה מעבר למעמדו הרשמי כדיין וכראש בית הדין. התואר "החסיד" שניתן לו בחייו - בניגוד למקובל באותה תקופה שבה נהגו לכנות אדם "חסיד" רק לאחר מותו - מעיד על תפיסתו הייחודית את תפקיד המנהיג הרוחני. נינו, רבי דוד הנגיד השני, שימר בחיבוריו רעיונות חסידיים רבים בשמו של זקנו רבי חננאל⁵⁹. בעוד שרבי אברהם בן הרמב"ם פיתח את המשנה העיונית של החסידות היהודית בחיבורו "המספיק לעובדי ה'", רבי חננאל יצר את המודל המעשי לחיים חסידיים בתוך המסגרת ההלכתית והחברתית.

מכל האמור מצטיירת תמונה של בית הכנסת בדמוה כמרכז להתבודדות חסידית-יהודית בראשות רבי חננאל בן שמואל. המקום, ששימש נקודת התכנסות לתפילה ועלייה לרגל להמוני ישראל, היה גם אכסניה לחוג נבחר של חסידים יהודים, שכלל את

58 באותה עת לא היו גשרים קבועים מעל הנילוס, וחצייה רגלית היתה מתבצעת במעבר במים רדודים או בהליכה על גשר סירות זמני שהיה נפוץ אז. שתי הדרכים הללו מסוכנות בהרבה מחצייה בסירה.

59 ראה פירוש רבי דוד הנגיד לתפילה, מהדורת יהודה זייבלד, ניו יורק תשפ"ד, עמ' כז, על החכמה כמזון חיוני לנפש עד שאין לחכם להחזיק טובה לעצמו על שהוא צורך חכמה רבה לקיומו; שם, עמ' צח, למשמעות קריאתם ההדדית של המלאכים הנובעת מחילופי מדרגותיהם; שם, עמ' קנא, על עניין הכוונה בתפילה והדרכה מעשית אליה.

משפחות הרמב"ם, רבי ישעיה הלוי ורבי חננאל בן שמואל. עדויות מן הגניזה מלמדות על שהייה ממושכת של רבי חננאל במקום, על הגעת חברים נוספים לחוג מרחבי העולם היהודי, ועל דאגתם של ראשי החוג לפיתוח המקום ושמירתו.

ייחודה של גישה זו ניכר בהשוואה למקומות אחרים בהם התפתחה פעילות חסידית-יהודית. בעוד שבמקומות אלה נוצרה לעיתים מתיחות בין הפעילות העממית לבין יחידי הסגולה, הצליח רבי חננאל ליצור בדמוה מודל של קיום פורה בין שתי המגמות.

4. ההתקה של משפחת הרמב"ם: מקברי צדיקים למקומות תפילה

התופעה של עליית הרגל לקברי צדיקים, הנקראת "זיארה" בערבית, הציבה בפני המנהיגות הרבנית במצרים דילמה. מחד גיסא, הייתה זו מסורת עתיקה שהתבססה על מסורות מתקופת הגאונים ושרשיה היו טמונים כבר במעשה כלב שהשתטח על קברי האבות (סוטה לד, ב)⁶⁰. מאידך גיסא, המנהג פיתח כיוונים עממיים שחרגו מהמסגרת ההלכתית המקובלת, כולל הילולות עם שכרות, ריקודים, ופנייה ישירה לנפטרים בתפילה⁶¹.

ניתן לראות אם כן את יסוד הזיארה בדמוה כהתקה מתוככמת שביצעה משפחת הרמב"ם. בעיר אלמחלא אלכוברא (דלתא הנילוס) היה בית כנסת על שם הצדיק רבי חיים אלאמאשטי, שבו נהגו לקיים זיארה בראש חודש אייר. זהו היה מקום קבורתו של הצדיק, והזיארה נערכה על קברו ממש⁶². בית הכנסת הוקם בשנת 1044, והכיל ספר תורה מקודש ועליו שם ע"ב ושמות קודש נוספים. עיר זו נמצאת אף היא תחת סמכותה של קהיר ובתחומה, ויהודי קהיר והסביבה הם שהשתתפו בזיארה זו בזמנו של הרמב"ם.

בניגוד לכך, משפחת הרמב"ם הסיטה את מרכז הזיארה הראשי למקום אחר לחלוטין - לבית הכנסת בדמוה. המקום בדמוה לא היה קשור לקבר כלל, אלא למקום תפילתו של משה רבינו. כפי שמופיע במקורות שהובאו בפרק הראשון המקום נחשב למקום שבו נהג משה רבינו להתפלל ושכל זמן שהיה במצרים, מהזמן שבא ממדיין עד שיצא ממצרים עם בני ישראל שהה שם להתבודדות ותפילה.

60 לסקירה רחבה של המקורות מדברי חז"ל, הגאונים ובית הרמב"ם ראו הרב דוד יוסף, 'הזיארה' - מנהג הביקור בקברות הצדיקים במשנת הגאונים ובית הרמב"ם, המעין 251 (תשרי תשפ"ה), עמ' 57-72. תודתי לו על ליבון הסוגיה בעל פה והוספת מקורות שלא נכללו במאמרו.

61 ראו גם לעיל, הערה 17.

62 על הכפר, ההילולא שנערכה בו בראש חודש אייר ועוד, ראו י' בן-זאב, 'התעודות העבריות שבגני הקהילה היהודית בקהיר', ספונות ט (תשכ"ה), עמ' רסו-רסח. על קברו של רבי חיים אלאמאשטי מתחת בית הכנסת: 26.05.2025, Mahalla al-Kubra, Encyclopedia.com" אוחזר ב-

במקום לבטל את מנהג הזימרה לחלוטין, דבר שלא היה מעשי, הם העבירו אותו ממקום שהיה קבר צדיק למקום שהיה מקום תפילה של צדיק. כך נמנעו מהבעיה של פנייה לנפטרים תוך שמירה על הרגש הדתי והמסורת העממית.

התשתית להתקה זו מצויה בכתביו של ר' אברהם בן הרמב"ם, ובפרט בספרו "המספיק לעובדי ה'" שבו הוא מפתח משנה שלמה על מקומות ההתבודדות המתאימים. בפרק העוסק בהתבודדות, הוא כותב:

ובני הנביאים כלם השתמשו בהתבודדות במקומות המנותקים, אצל קבר רחל, ובבית אל, וביריחו, ועל הירדן, כפי שמתברר מן הכתובים למי שמתבונן בהם.

התבוננות בכתובים שעליהם מסתמך ר' אברהם מגלה שאכן כולם מוזכרים בקשר לבני הנביאים. קבר רחל מוזכר בדברי שמואל אל שאול, שבלכתו מעמו ימצא שני אנשים "עם קבורת רחל בגבול בנימין" (שמואל א' י, ב) שיאמרו לו דברי נבואה על אביו שהפסיק לחפש את האתונות. במלכים ב' פרק ב' נאמר: "ויצאו בני הנביאים אשר בית אל אל אלישע" (פסוק ג), ובהמשך: "ויגשו בני הנביאים אשר ביריחו אל אלישע" (פסוק ה). הירדן מוזכר כמקום שבו פעלו אליהו ואלישע, חצו את המים וביצעו ניסים (מלכים ב' ב, ח-יד).

בעוד שבית אל, יריחו והירדן, הם מקומות חסרי כל קשר לקברים, קבר רחל, הפותח את הרשימה, הרי הוא קבר, וניתן היה להניח שבני הנביאים עלו אליו לפקידת הקבר ושם מצא אותם שאול. רבי אברהם מסרב לפרש כך, והופך את קבר רחל למקום התבודדות. בכך ניטל עוקצה של פקידת הקברים: אין מדובר בזימרה או הילולא, אלא במקום התבודדות. בדמוה, כאמור, ביצעה משפחת הרמב"ם את שתי הפעולות: בחרה במקום מקודש שאין בו קבר, והפכה אותו למקום התבודדות לעדת החסידים.

התקה זו מתיישבת בצורה מושלמת עם דברי הרמב"ם בהלכות אבל (פ"ד ה"ד): "ולא יפנה אדם לבקר הקברות"⁶³. כפי שהראה יפה הרב דוד יוסף, הרמב"ם משתמש כאן במילה "לבקר" שהיא תרגום של המילה הערבית "זימרה", ומתנגד לא לביקור קברות באופן מזדמן, אלא לפנייה לקברות על בסיס קבוע וכדרך עיקרית בעבודת ה'⁶⁴.

צאצאיו של הרמב"ם מצאו דרך ליישם את עמדתו. הם לא ביטלו את הזימרה, אלא הסיטו אותה ממקומות שהם קברים למקומות שהם בתי תפילה ומרכזי התבודדות. כך שמרו על המסורת העממית תוך הימנעות מהבעיה הבסיסית.

63 מקורו במסכת אבל רבתי ד, יב.

64 ראו במאמרו המצויין למעלה, הערה 60; תשובות הרב קאפח לת' רצון, עמ' 368. לעומת זאת ראו בפירושו של רבי חיים כסאר, "שם טוב", לדברי הרמב"ם שם, עמ' קנ, ונפש יהודה לרב שכר חאצרי, עמ' רצו-רצז, שפירשו שדברי הרמב"ם אינם אמורים בקברי צדיקים, כדי להתאימם למנהג הזימרה.

יישום הגישה הזו מאפשר הבנה חדשה של המקורות מתקופת הגאונים ומסביבתו של הרמב"ם הרואים לכאורה בחיוב את ההליכה לקברי צדיקים:

א. כנסת יחזקאל הנביא ושאר קדמונים בבבל, מוזכרים כמקום תפילה בדברי רב שרירא גאון במכתבו לרבי שמריה בן אלחנן ממצרים⁶⁵, שהיו נוהגים לברך את התורמים מממונם לשיבות הגאונים ב"כנסת יחזקאל הנביא ודניאל איש חמודות ועזרא הסופר [וברוך בן] נריה ושאר חכמי התלמוד, זכרם כלם לברכה". אלו אינם בהכרח מקום קבורתם, אלא בתי כנסת שנקראו על שמו, כ"כנסת יחזקאל" ששמה מורה עליה, והיא נבדלת מקברו, כפי שמספר רבי בנימין מטודלה⁶⁶. כך גם ביחס לעזרא, שהרי עלה לארץ ישראל ובודאי לא נקבר בבבל⁶⁷, אלא שזהו מקום תפילתו. אם שניים אלו כך, סביר שכן הוא גם ביחס לדניאל וברוך בן נריה.

ב. מערת הלל ושמאי במירון - המוזכרת כמקום תפילתו של רבי דוד הנגיד⁶⁸. גם כאן מדובר ב"מערה" ולא ב"קבר", והיא נחשבה כמקום קדוש בעיקר בשל המעיין שבה, כמוזכר הן בהקשרו של רבי דוד הנגיד והן בפירוש רבי תנחום הירושלמי⁶⁹, ואין מסורת הטוענת שהם קבורים שם⁷⁰.

אף במקרים שבהם מדובר בוודאות בקברים, כמו קבר דבורה מינקת רבקה שעליו כותב ר' אברהם בן הרמב"ם, או קברי האבות שאליהם עלה הרמב"ם, המעלה אינה נובעת מעצם היותם קברים אלא מעניין ההתבודדות. כפי שר' אברהם מסביר על קבר דבורה: "ואפשר שהיו מבקרים את קברה ומתברכים שם, כמו שנשי ישראל היו נקראות על שמה לברכה" - הדגש הוא על הזיכרון וההליכה בדרכיה, לא על הפנייה אל הנפטרת⁷¹.

65 כ"י קמברידג' T-S 28.24, נדפס ב'סעדיאנא' (עמ' 123).

66 ר' בנימין מטודלה (אוצר מסעות, עמ' 34): ומשם שלוש פרסאות לכנסת יחזקאל הנביא ע"ה על נהר פרת... ואחורי הכנסת קברו של יחזקאל הנביא בן בוזי הכהן... ואותו המקום מקודש עד היום לישראל כמקדש מעט, ובאים מארץ מרחק להתפלל מראש השנה עד יום הכיפורים, ועושים שם שמחה גדולה, גם ראש הגולה וראשי ישיבות באים שם מבגדאד... ומביאין היהודים הבאים שמה להתפלל מארץ פרס ומדי ממון שנודרין אנשי הארץ לכנסת יחזקאל הנביא.

67 אמנם ר"י אלחריזי בפניני המוסרים (עמ' 194) מספר שנסע לזיארה "בקבר אדוננו עזרא", אך יתכן שזו הבנה מאוחרת של מהות המקום.

68 ספר יוחסין השלם (עמ' 219) מאמר ה' דורות אחרונים.

69 ספר הביאור לרבי תנחום הירושלמי, יהושע יא, ה, מהדורת א' ברק, עמ' לז.

70 לניתוח מפורט של המקורות הקדומים על המקומות הקדושים במירון, ושל התפתחות זיהוי קברו של רשב"י בו, ראה ריינר, הנ"ל הערה 37, עמ' 295-305.

71 כהצעתו של הרב דוד יוסף, הנ"ל הערה 60. בע"פ הוסיף, שעניין ההתברכות אצל ראב"ם הוא כפי הנראה שפע השופע בעבודת ה', וכפי שעולה מדברי ראב"ם (בראשית כד, סב): ומה שאמר בסוף המקרא "והוא יושב בארץ

המקור היחיד שחורג מהדפוס הזה הוא איגרת הרמב"ם על ביקורו בחברון: "ובאחד בשבת, תשעה לחודש, יצאתי מירושלם לחברון לנשק קברי אבותי במערה"⁷². כאן מדובר בוודאות בפנייה לקבר קבר, ובמעשה של נישוק עצמות.

אולם מקרה זה יש להבינו לא כזימרה מסורתית אלא כעניין מיוחד של "דבקות לשורש האומה". זהו המקרה היחיד גם בחז"ל בעד ביקור קברי צדיקים - מעשה כלב שהשתטח על קברי האבות. שני המקרים קשורים באופן ייחודי לאבות האומה דווקא, ולא לצדיקים בכלל.

כפי שכותב הרמב"ם במורה נבוכים בהקשר של "הביטו אל צור חוצבתם" (ישעיה נא, א) - ישנו עניין מיוחד של התבוננות במעשיהם של אבות האומה ובמקור ההיסטורי שלה, והוא נבדל מהתפילה לצדיקים או בזכותם⁷³. חברון, מקום קבורת האבות, היתה למקום עבודת ה', שבו היו מתבודדים לעבודת ה', ונזירים היו משלמים שם את נדרם, כפי שכותבים רס"ג ורב שמואל בן חפני⁷⁴.

ההתקה שביצעה משפחת הרמב"ם מגלה אם כן תפיסה עקבית שהתפתחה בקרב הוגי הדעות היהודיים ה'שכלתניים' - רס"ג, רב שמואל בן חפני, הרמב"ם ובניו. תפיסה זו נקטה עמדה חלוקה כלפי ביקור קברות: מחד גיסא, הם שמרו על הזכות לעלות לקברי אבות האומה בחברון, שהם ראו כעניין ייחודי של "הביטו אל צור חוצבתם" - קשר למקורות ההיסטוריים של העם. מאידך גיסא, הם התנגדו נחרצות לפנייה לקברי צדיקים לשם תפילה או בקשת ישועה, מחשש לסטייה מעבודת ה' הישירה.

במקום לבטל לחלוטין את מנהג הזימרה העממי, הם העבירו את המיקוד ממקומות קבורה למקומות שהתקדשו כאתרי תפילה ולימוד של צדיקים בחייהם. בית הכנסת

הנגב" הגדרה למקום הבאר, כדי שילכו שם נביאי ישראל הדבקים בעבודת ה' בחפצם להתברך במקום עבודת יצחק אבינו, או בשביל הברכה אשר היתה [בו] אשר בשבילה הלך שם יצחק ע"ה, ואיזו ברכה גדולה מזו שהיה מקום התגלות של מלאך ודיבור של נבואה. וכבר אמר יעקב בכיוצא בזה (בראשית כה, יז) "אין זה כי אם בית אלהים", ואמר המתרגם "לית דין אתר הדיוט". והבן הערות מאלפות האלה אשר הבנתם מתורתו יתעלה חן וחסד ממנו, ע"כ. וכתב עוד (בראשית כה, יא): "וישיבתו [של יצחק] אצל הבאר בשביל הברכה שהוא ע"ה מצא שם בעבודת ה'".

72 איגרות הרמב"ם מהד' שילת עמ' רכה.

73 ראו מורה נבוכים א, טז.

74 פירוש רס"ג לבראשית פרשת חיי שרה: וראוי שנדע שאת כל ארץ ישראל נטלנו בדין. וחלק ממנו, או רובו, לקחנו בחרב, חוץ משלשה מקומות שקנינו אותם בכסף, והם המובחרים שבה. הראשון, הוא מקום קבר האבות כאמור בפרשה הזאת. ולשם היו האבות עולים לרגל קודם שנבנה בית המקדש. ומי שרצה לעבוד את השם השתדל בזה שם, כמו שאמר אבשלום לדוד: אלכה נא ואשלם את נדרי אשר נדרתי לו בחברון. וכן בפירוש רשב"ח לפרשת ויחי (עמ' שפח-שפט), על אבשלום שהיה הולך לחברון לשלם נדרו בקברי האבות.

בדמוה מהווה דוגמה מובהקת לגישה זו: מקום שזכה לקדושה לא מחמת קבר, אלא מחמת היותו אתר התבודדותו ותפילותיו של משה רבינו, ושימש כמודל למרכזי זיארה "מתוקנים" שיכלו להחליף את המסורת הבעייתית של עלייה לקברי קדושים.

5. תולדות המקום לפני הקמת בית הכנסת ולאחריו: מנזר, בית כנסת, ושוב מנזר
המקום המוכר בספרות היהודית בשם "דמוה" (דמנה), מזוהה כיום עם היישוב טמוה (ظموه) השוכן כ-15 קילומטרים דרומית לקהיר, במחוז הגיזה. הזיהוי מתבסס על המיקום הגיאוגרפי, על הדמיון הפונטי בין השמות, ובעיקר על המסורות ההיסטוריות והדתיות המשותפות הקשורות למקום זה.

כיום, ניתן למצוא בכפר כנסייה קופטית מרשימה, הידועה בשם "דיר אבו סיפין" (מנזר אבו סיפין), השוכנת בצפון הכפר, על גבולו המערבי⁷⁵. כנסייה זו, המוקדשת למרקוריוס - אל מהמיתולוגיה הרומית (הידוע גם בכינויו "אבו סיפין" - "בעל שתי החרבות"), יושבת על אתר בעל היסטוריה עשירה ומורכבת, הכוללת תקופות של שימוש יהודי ונוצרי לסירוגין.

לצורך שחזור תולדותיו של המקום, השתמשנו בסקירה על המנזר - פרסום רשמי של המנזר או של נזיר ששהה בו, עם הקדמה שנכתבה על ידי הנזיר אג'תון הסורי (לימים: אנבא אג'תון, מטרופוליט אסמאעיליה), מתאריך 1 באוגוסט 1971; **כתב יד מס' 5745** במוזיאון הקופטי בקהיר, המכיל פרטים היסטוריים על המנזר; **סרט תיעודי של ערוץ "מן אלחית" (من الحياة) - המציג את המנזר ומספר את תולדותיו⁷⁶; ועדות של מבקר במקום בשם באסם סעד (Basim Saad) - המדווח על בריכה גדולה הנמצאת בשטח המנזר.**

מקורות אלה, בשילוב עם המקורות היהודיים שכבר הובאו במאמר, מאפשרים לנו לשחזר את תולדות המקום בצורה מהימנה יחסית.

על פי המקורות הקופטיים, ראשיתו של המנזר בטמוה חוזרת למאה החמישית לספירה. הוא נוסד על ידי קופטי בשם פפנודה, ושימש כמקום מקלט לנזירים ממדבר שיהט (ואדי נטרון) בתקופות של פלישות ברבריות. אחד היתרונות הגדולים של המנזר היה מיקומו הקרוב לעיר מנף (ממפיס העתיקה, באזור הגיזה), שאפשר לנזירים למכור את מלאכת ידיהם בקלות יחסית.

תקופת הזוהר הראשונה של המנזר הייתה בין המאה החמישית לעשירית. בשנת 695 לספירה, בחר עבד אל-עזיז בן מרואן, מושל מצרים, לשכון במנזר ולהפוך אותו

75 קואורדינטות: 29.94, 31.25.

76 זמין בכתובת: <https://tinyurl.com/4rvazs5a>.

למקום מושבו. מכאן הוא הורה על טביעת המטבע הערבי הטהור הראשון במצרים, כפי שמתעד ההיסטוריון המזרחן הבריטי בן המאה ה-19, ליין פול.

במהלך קרב בין העבאסים לאומיים ב-750 לספירה, נהרסה כנסיית המנזר, אך היא שוקמה כעבור כעשרים שנה. המנזר המשיך להתקיים במשך מאות שנים, אם כי עבר תקופות של הרס ושיקום. המנזר כלל מספר כנסיות, ביניהן הכנסייה הראשית על שם מרקוריוס אבו סיפין, וכן כנסיות נוספות.

השיח' אל-מותאמן אבו אל-מכאם, בספרו כנסיות ומנזרים של מצרים (המסקר את ההיסטוריה עד שנת 1208 לספירה), מציין כי בראשית המאה ה-13 היה המנזר מיושב בנזירים, היה מקום נופש וזכה לתשומת לב מאת אישים חשובים - ביניהם השיח' אבו אל-ימן, שר הפנים של מצרים התחתונה, ובנו אל-אפדל שאהנשה, מפקד הצבא, אשר שיקמו את המנזר.

אל-אפדל הקים גן ליד המנזר, חפר בארות, התקין גלגלי מים, בנה חומה, הקים בתי בד לייצור שמן, והוסיף למנזר אדמות בצדדים הצפוני, המערבי והדרומי - אדמות שהן בבעלות המנזר היום. בסך הכול, הגיע שטח המנזר לשבעה דונמים, בתוך חומות שעוברות שיקום כיום.

על פי המקורות, למנזר היה נֶקֶף (הקדש דתי) של 47 פדאנים (כ-47 דונם), שסיפק את צרכיו הכלכליים. אולם בשנת 1176, בתקופת השושלת האיובית, הופקעו אדמות אלה במסגרת מיפוי קרקעות המדינה.

בנקודה זו, כך נראה, נכנסת ההיסטוריה היהודית של המקום לתמונה. על פי המקורות היהודיים המוזכרים לעיל, המקום נרכש על ידי רבי ישעיה בר משה, שהיה גיסו של הרמב"ם, שפעל במחצית השנייה של המאה ה-12. מועד זה תואם להפליא את תקופת ההפקעה של אדמות המנזר בשנת 1176. ניתן לשער, שבעקבות ההפקעה נמכר חלק משטחו ליהודים.

המקורות הנוצריים עצמם מאשרים את הנרטיב הזה, בציינם ש"היהודים קנו אותו [את המנזר] מהנוצרים בתקופה שבה האחרונים היו במצוקה". עם זאת, גם בתקופת השליטה היהודית, עדיין עמדה במקום כנסייה על שם קוסמס ודמיאן, בסמוך לבית הכנסת, כפי שמתאר אלמקריזי, והדבר תואם למקורות הנוצריים המספרים שהנזירות במנזר נמשכה עד המחצית הראשונה של המאה ה-14, כאשר האזכור האחרון לנזירים במקום מתוארך לשנת 1349.

הפרטים ההיסטוריים מעידים על המשכיות בין התקופות: העץ המיוחס למשה רבנו, שהיה נקודת ציון במסורת היהודית של המקום, מופיע גם במקורות הנוצריים כ"עץ

משה" או "שגרת מוסא", שלפי המסורת צמח ממטה משה והיה אתר תיירות מפורסם עד תקופת הח'דיו הסולטאן חוסיין כאמל. עץ זה עומד עד ימינו, והוא אכן עץ שיטה מצרי, כפי שמתועד על ידי אלמקריזי⁷⁷. ר' משה לנדא שביקר במקום בקיץ תשפ"ה, לאחר שכעשרים שנה לא ביקרו במקום יהודים, דיווח מפי המקומיים, שהעץ המקורי אמנם קיים אך הוא כמעט יבש, וצומחים עליו עלים בודדים; לפני שבעים שנה נטעו מייחור שלו עץ נוסף.

כמו כן, הבאר הנובעת שהוזכרה במקורות היהודיים מתוארת גם במקורות הקופטיים כמי שנוצרה על ידי אל-אפדל הנזכר, וייתכן שזו היא הבריכה הגדולה שמוזכרת בדיווחו של באסם סעד, מבקר בן ימינו.

עניין מוזר משהו ישנו בקשר לאליהו הנביא. במקורות היהודיים מוזכר חדר בבית הכנסת המוקדש לאליהו הנביא. בכנסייה יש בימינו איקונה נדירה של אליהו הנביא⁷⁸. ייתכן שהייחוס של המקום לאליהו הנביא החל בתקופה היהודית והמשיך גם לתקופה הנוצרית המאוחרת.

העלייה לרגל היהודית למקום נמשכה עד המאה ה-16, ולאחר מכן פסקה. עם דעיכת הנוכחות היהודית במקום במאה ה-16, נוצר "ואקום" שאפשר לנוצרים לחזור ולהשתלט על האתר. על פי המקורות הקופטיים, ב-12 באוגוסט 1773, מינה האפיפיור יואניס ה-18 את גאורגיוס אבו ג'והרי לפקח על מנזר הקדוש מרקוריוס אבו סיפין, כחלק ממאמץ לשקם את המקום.

התחייה בפועל של המנזר התרחשה בתקופת האפיפיור קירילוס החמישי, המנהיג ה-112 של הכנסייה הקופטית האורתודוקסית, שכהן כפטריארך אלכסנדריה משנת 1874 עד שנת 1927. הוא נחשב לאחד מהפטריארכים המשפיעים ביותר בהיסטוריה המודרנית של הכנסייה הקופטית, ונהג לבקר במנזר בטמוה לעתים תכופות. הוא שיפץ את כנסיית המנזר, הגביה את רצפתה כדי למנוע שיטפונות, ובנה ארמון וכנסייה עליונה נוספת.

בתקופה זו, היו בשטח המנזר גם קברים של תושבי הכפר הסמוך אום חנאן, שנותרו שם עד תחילת המאה ה-20, עד שהוסרו מסיבות בריאותיות.

77 לפי תיקונו המוצע של א"ש יהודה, הנ"ל הערה 6.

78 לפי סגנון הציור, האיקונה נוצרה כנראה על ידי קופטים ולא על ידי יהודים, והיא מתאימה לסגנון הציור שבין המאה ה-14 למאה ה-17, המתאפיינת בסגנון צביעה דרמטי על רקע כהה בגוון כחול-שחור המאפיין את האמנות הקופטית באותה תקופה. הסגנון האמנותי משקף את המסורת האיקונוגרפית הקופטית המצרית, המתאפיינת בפשטות יחסית, שימוש מוגבל בצבעים, והדגשת תווי הפנים והמחוות.

לאחר מותו של האפיפיור קירילוס החמישי ב-1927, חלה ירידה במצבו של המנזר. לא היו בו כמרים קבועים, ורק כמרים מקהיר נשלחו אליו מעת לעת. בשנות ה-50 של המאה ה-20, ניסה הבישוף יואנס, מטרופוליט הגיזה, לשקם את המנזר על ידי יישוב משפחות קופטיות עניות בו, אך תכניתו לא יצאה לפועל בשל התנגדות מצד המועצה המילית.

התחייה המודרנית של המנזר החלה בתקופת הבישוף דומאדיוס, שחנך מחדש את הכנסיות במקום בעשור האחרון של המאה העשרים. כיום, המנזר כולל שלוש כנסיות: כנסיית מרקוריוס אבו סיפין העתיקה; כנסיית האנבא שנודה, בחלק המערבי של המנזר; והכנסיה שמעל כנסיית אבו סיפין. בנוסף, יש במנזר קתדרלה גדולה וכן אוסף איקונות עתיקות, ביניהן האיקונה הנזכרת של אליהו הנביא.

סיפורו של המקום, ממנזר קופטי קדום לבית כנסת יהודי ושוב למנזר קופטי, מהווה דוגמה לדינמיקה הדתית-תרבותית במצרים לאורך הדורות. האתר משקף את היחסים המורכבים בין הקהילות הדתיות השונות - נוצרים, מוסלמים, ויהודים - בתקופות שונות של ההיסטוריה המצרית.

המשכיות מסוימת ניכרת בסמלים ובאתרים הקדושים במקום: העץ המיוחס למשה, הבאר/בריכה, והקשר לאליהו הנביא - כולם עברו גלגולים ופרשנויות שונות בהתאם לקהילה הדתית ששלטה במקום בכל תקופה.